
משפט וחינוך בישראל

זכי כמאל

המכללה האקדמית הערבית לחינוך בישראל - חיפה

Law And Education in Israel

Zaki Kamal

The Academic Arab College for Education in Israel – Haifa

“With your degree of law from New York University School of Law comes a tremendous responsibility: the broad and unwaivable obligation to use the empowerment of your professional education to help those less fortunate than you, to fight for real, positive, change, to give back to your community – in other words, to make the world a better place”¹

Abstract

In these troublesome times (the election of Donald Trump and the Brexit in the UK) in which the democratic countries of the world in general and the Israeli society in particular are at the height of social and political disorientation, when a lack of trust in public institutions prevails, when the country has to deal with crime and violence and the collapse of value systems, then it is all-important to deal with the situation by devoting time and resources to education in order to expose the good of man, to preserve the cultural and educational values of society and improve and strengthen society so that its social and cultural infrastructure will lead to scientific achievements.

This calling is not simple, but possible. We are obligated to cultivate the existing situation by educating our children, by installing positive and optimistic values that provide a strong basis for cultivating a better and just society, a society whose offspring are not violent and are not exposed to violence, rather they are taught about tolerance and love for others. These children will become adults with the ability to cope with difficulties and the ability to contribute from their skills to society. These skills should be taught by applying a model of imitation- one of compassion and benevolence, by educators, teachers, jurists, scientists, and all cultural contacts.

The education system is not only an organization which consists of kindergartens, schools, community centers and others. But rather it embodies an inclusive broader system of governmental ministries, kindergartens, schools, institutions of higher education, Torah institutions and others. The purpose of the decrees of education is to regulate the legal relations between all of these bodies and the students, including the regulation of relations between family members within all aspects of education. The list of topics that the laws of education should apply to embraces a broad spectrum such as the rights of children, freedom of expression, freedom of religion and conscience, freedom of occupation and academic freedom, and the management of institutions of higher education.

The laws of education interlock the borderline between human rights and public law. This situation is even more complex because it is not a regular human right, since the state also dictates rights concerning the education system. Thereby, education is a social tool of the country which raises people to abide by its laws and regulations. In this manner, countries ensure their preservation and future existence. Additionally, citizens too harbor expectations that the state will activate the education system in order to meet and fulfill certain needs.

Keywords: Education, Law, Israeli Law, Education Law, the Institution of Legal Education, Citizenship Studies, Legal Education.

1. John Sexton, N.Y.U., The Law School Magazine Spring (1995), p. 46

בשיאם של ימים קשים העוברים על המדינות הדמוקרטיות בעולם (בחירתו של דונאלד טראמפ והברקזיט בבריטניה) בכללותו ובחברה הישראלית בפרט, בשיאו של בלבול חברתי ופוליטי, בהעדר אמון במוסדות אשר הציבור נזקק להם, במצב שיש בו להתמודד עם פשיעה ותופעות שליליות של אלימות וקריסת מערכות ערכיות, הגיע הזמן להתמודד עם המצב ולהקדיש לחינוך את הזמן ואת המשאבים המספיקים בכדי לחשוף את הטוב שבאדם ולשמור על ערכיה התרבותיים והחינוכיים של החברה. לשפר ולחזק את החברה כך שישודותיה הם היכולות וההישגים החברתיים, התרבותיים אשר יובילו להישגים המדעיים.

הדבר אינו פשוט אומנם אפשרי. עלינו לפעול לטיפול המצב הקיים על ידי חינוך ילדינו, לגדל ילדים פוזיטיביים ואופטימיים עם ערכים אשר יהיו בסיס חזק לבניית חברה טובה יותר, חברה אשר צאצאיה טובים יותר אינם אלימים ואינם חשופים לאלימות, ללמדם על הסובלנות ואהבת הכלל, הזולת, האדם והאחר. ילדים אשר יתבגרו להיות בני אדם עם יכולת התמודדות עם הקשיים ויכולת תרומה מכישוריהם לחברה בה הם חיים. כישורים אשר יש ללמדם ממודל חיקוי אמיתי, מאנשי חמלה וחסד, מהמחנך והמורה, מאנשי משפט, מאנשי מדע ומאנשי תרבות.

מערכת החינוך אינה רק עניין ארגוני של: גנים, בתי ספר ומרכזים קהילתיים ואחרים. אלא היא מערכת רחבה עוד יותר הכוללת בתוכה את כל הגופים: משרדי הממשלה, הגנים, בתי הספר, מוסדות להשכלה גבוהה, מוסדות תורניים ואחרים. מטרתם של דיני החינוך היא להסדיר את היחסים המשפטיים בין כל הגופים האלה לבין התלמידים, בינם לבין עצמם, הכולל הסדרת היחסים בין בני משפחה בכל הנוגע לחינוך על כל היבטיו. רחבה היא רשימת הנושאים אשר דיני החינוך אמורים לכלול: החל מזכויות ילדים דרך חופש הביטוי, חופש הדת והמצפון, חופש העיסוק וחופש אקדמי, ועד ההנהלה של מוסדות להשכלה גבוהה.

דיני החינוך נמצאים למעשה על התפר בין זכויות האדם לבין המשפט הציבורי. זה מצב מורכב אפילו יותר מפני שזוהי לא זכות אדם רגילה. שכן גם למדינה יש זכויות בנושא מערכת החינוך. חינוך הוא מכשיר חברתי והדרך של המדינה לגדל אנשים שיעשו מה שהיא רוצה ובכך היא מבטיחה את השימור והקיום העתידי שלה. זהו למעשה מכשיר חברתי מפני שלאנשים יש ציפיות מסוימות שהמדינה תפעיל את מערכת החינוך בצורה שתענה על צרכים מסוימים.

מלות מפתח: חינוך, משפט, המשפט בישראל, מוסד החינוך המשפטי, חינוך משפטי, לימודי אזרחות, דיני חינוך

מבוא

המשפט, ממלא תפקיד מרכזי במימוש החוסן החינוכי, הערכי והמוסרי של החברה בשמירה על זכויות האדם כגון פגיעה באוכלוסיה חלשה, טענות הפליה, אנשים בעלי מוגבלויות ובני מיעוטים וגם זכויות ילדים. תפקידו של המשפט להפעיל ביקורת שיפוטית על מנת להבטיח שהחברה תפעל על פי אמות מידה שוויוניות ועל פי כללי מנהל תקין.

ידע במשפטים יעניק בסיס ערכי ומעשי להכשרה כעתודה מנהיגותית מובילה. שילוב בין משפטים לבין דיני חינוך יוביל אותנו להבין באופן מעמיק את מערכות הקשרים בין המשפט לבין מדיניות החינוך ואת האופנים בהם יכול המשפט להשפיע על החינוך.

חינוך

המלומד דיואי, הדגיש כי חשוב מאוד שהחינוך לא יהווה

רק ההוראה של עובדות יבשות, אלא שהמיומנויות והידע שהתלמידים רוכשים יהיו משולבים בחייהם כאזרחים וכבני אדם. בבית הספר המעבדתי שדיואי ואשתו אלייס הפעילו באוניברסיטת שיקגו, הילדים למדו הרבה מהכימיה, ביולוגיה והפיזיקה הבסיסית על ידי חקירה של תהליכים טבעיים שהם השתמשו בהם תוך כדי בישול ארוחת הבוקר - למידה על ידי עשייה - פעילות שהם ביצעו בכיתות שלהם. היסוד המעשי של הלימוד נבע מקרבתו של דיואי לאסכולה הפרגמטית בפילוסופיה.²

בין הפילוסופים הראשונים שהתייחסו לנושא החינוך היה אפלטון בספר "המדינה" הוא פורש את משנתו תפיסתו החינוכית בדיאלוג הידוע שלו: המדינה. על פי המשנה הפרוסיה בדיאלוג זה, הדרך טובה ביותר לשרת את היחיד היא להטמיע אותו בחברה צודקת. על כן, אפלטון תמך בהוצאת ילדים מבית הוריהם, וגידולם כחסיים של

2. ג'ון דייוי, אני מאמין בחינוך, עברית: יצחק מן, מרחביה: ספרית פועלים (שבילי חינוך), 1946.

קידמה, לפרט במדינת ישראל יש זכויות וחובות. אומנם ישראל היא מדינה יהודית דמוקרטית אך יהדותהאינה הופכת אותה לחלק מן המשפט העברי כי אם ניתן לראות שמאפייניה משייכים אותה לתרבות המערבית.

אין ספק כי קיים דמיון ניכר בין המשפט המקובל לבין המשפט הישראלי וזאת בשל ההיסטוריה המשותפת החל מהמנדט ועד לביטול סימן 46 לדבר המלך וחיקוק חוק יסודות המשפט המפנה בעת לקונה לא למקורות האנגליים כי אם לערכי מורשת ישראל. רק ב-1980 בוטל הקשר עם אנגליה עת חוקק חוק יסודות המשפט כתוצאה מזו מוסדות רבים המאפיינים את משפטינו שאובים מהמשפט המקובל. השיטה המשפטית בישראל על פי ברק הינה למעשה שיטת משפט מעורבת.⁴

כפי שציין כהן "אין המשפט נלחם אלא למען שלומו, כבודו, רווחתו, קידומו והגנתו של האדם במדינתו".⁵

מוסד החינוך המשפטי

המשפט מושפע ממערכת תרבותית מוגדרת. וכן מאינטראקציות חברתיות. משפט הוא דמיון ויצירתיות. הינו כישור אשר נרכש ע"י התחנכות, ידע וניסיון. המשפט הינו אמצעי לפיתוח תובנה אתית, משמעה פיתוח הרגישות לזיהוי בעיות אתיות והענקת הכלים להתמודדות עמן, תוך כדי שמירה על יחסים כנים עם האחר. פיתוח התובנה האתית, הוא הידיעה כיצד להפעיל שיקול דעת מורכב ויצירתי הפורט נורמות אבסטרקטיות לכללי התנהגות ספציפיים. כהן מצייין כי הגדרותיו של איש המשפט שונות מהגדרות איש המדע, ויותר קרובות לאורח חיים ומנהג, כלומר קשורות לחברה.⁶

ניתן לחלק את הגורמים המשפיעים על החינוך המשפטי למספר קטגוריות:

החוגים ללימודי משפטים באוניברסיטה, בהן ישנן גם הקליניקות המשפטיות, לימודי האזרחות, חקיקה ופס"ד.

חינוך משפטי בחוגים ללימודי משפטים

השאלה אשר העסיקה אנשי החינוך המשפטי וחוקרים רבים היא: האם קיים קשר חיוני בין החינוך המשפטי לבין השינוי החברתי כך שעל בתי הספר למשפטים ללמד את הסטודנטים לשאת באחריות מקצועית, חברתית, תרבותית על מנת לקדם את הצדק החברתי, שוויון הזד-

המדינה, בבתים משותפים. הוא גרס שיש להבדיל בין התלמידים ע"פ רמת הכישרון שלהם, ולהעניק את החינוך הטוב ביותר לילדים המוכשרים ביותר, אפלטון דגל בחינוך מקיף, הכולל לימוד עובדות, פיתוח כישורים, חינוך גורף, וגם לימוד אומנות ומוזיקה. השילוב בין לימודי המדע זיקה והאומנות לחינוך הגופני נועד למזג תכונות "עדינות" ותכונות "חזקות", על מנת ליצור אדם "הרמוני". אפלטון טען שכישורים אינם תורשתיים, ולכן, במדינת האידיאלית יצמחו אנשים מוכשרים במידה שווה מכל המעמדות החברתיים השונים. בנוסף, האמין אפלטון בחינוך שוויוני לבנים ובנות. החינוך במדינה האפלטונית יתחיל עבור כולם בגיל בית ספר יסודי, אך יימשך פרק זמן שונה בהתאם לרמת הכישרון. בעוד שחלק יסיימו את הלימודים כבר בגיל 18, המוכשרים ביותר (המיועדים להיות מלכים - פילוסופים) יסיימו את חינוכם רק בגיל 50, לאחר לימודי פילוסופיה, לימודי מתמטיקה, שירות צבאי ועוד.

למעשה, אפלטון הציג לראשונה מודל של חינוך ממלכתי, אלא שהחינוך שהוא הציג היה שונה מאוד מהחינוך הממלכתי המקובל כיום.³

המשפט בישראל

משפט וחברה כרוכים זה בזה המשפט הוא שמסדיר את חיי החברה ופותר סכסוכים בחברה (בתרבות מזרחית סכסוכים מצביעים על ליקוי בגוף החברתי) כנגד שלטון החוק המערבי יש הרמוניה חברתית מזרחית, כנגד זכויות וחובות של הפרט בתרבות המערבית קיימת התרבות המזרחית שסוברת כי לפרט יש רק חובות, בתרבות מערבית יש סממן של חילוניות, קיימת האמונה שמשפט הוא דרך להשגת קידמה.

התפיסה המערבית הליברלית שואפת לאוטונומיית הפרט כיסוד החברה והמשפט שיטת המשפט הישראלי אינה שייכת לשיטת המשפט העברי. המשפט העברי נוהג בארץ רק מתוך חקיקה חילונית, תחולת הדין הדתי נובעת מקליטתו ע"י המשפט החילוני. המוסדות אינם לקוחים מן המשפט העברי, האידיאולוגיה אינה דתית יהודית. חוק יסודות המשפט מפנה לעקרונות אוניברסליים ולא לאידיאולוגיה יהודית. לעומת זאת, יש שלטון חוק, הגישה היא חילונית ליברלית רציונלית, המטרה היא לפתור סכסוכים באמצעות המשפט, המשפט נתפס כדרך להשיג

3. אפלטון, "ספר המדינה", כתבי אפלטון, (תרגום יהודה ליבס), ב. ירושלים תל אביב 1979, שוקן, עמ' 531-530.

4. אהרון ברק, שיטת המשפט בישראל - מסורתה ותרבותה - הפרקליט מ (תשנ"ב).

5. חיים הכהן (1991) המשפט, ירושלים: מוסד ביאליק, ע' 929, 1.

6. שם, שם.

מנויות, השתלבות בחברה, ובקיצור קידום שינוי חברתי, הרחבת דעת וצמיחה אישית או שיש להסתפק בלימוד משפטים טכניים ותאו לא.

יש כאלה התומכים בטענה הנ"ל ומועודדים אותה ע"י לימוד האתיקה ותוך עיסוק בקליניקה המשפטית אשר בין היתר תביא לרפורמה של ממש בחברה, תגרום לפיתוח השיקולים התרבותיים והאתיים, ההשלכות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות ויש כאלה שהם נגד וטוענים שעל בית הספר להעביר ידע בלבד כמו כל מחלקה אקדמית.

בארצות הברית,⁷ למשל, רואים בבתי ספר למשפטים פלטפורמה חינוכית לאנשי העתיד. לאחר שהאשים השו-פט, הארי אדווארדס⁸, את האקדמיה המשפטית בארצות הברית, בהתנהגות הירודה של עורכי הדין אשר מופיעים בפניו באולמות המשפט, הצליח המלומד לנגדל⁹ להפוך את מטרת החינוך המשפטי. הצליח לשנות את החינוך המשפטי אשר בפקולטה למשפטים מ"ידע במשפט"- שי-נון כללים, דוקטרינות, מאמרים משפטיים והרצאות פרו-טאליות, ל"מדע המשפט"- גישה ביקורתית, ללמוד לחשוב באופן מופשט והיפותטי, ללמוד לתח בצורה ביקורתית ע"י אנלוגיה והיקש ולחזות את התוצאה. שינוי זה בא במטרה לצמצם את הפער אשר בין לימוד המשפט לבין חינוך המשפט הן מקצועית והן התנהגותית.

משפטים אחדים¹⁰, אשר האמינו בייעודו החברתי של המ-שפט, ובגלל שהמשפט אינו סטטי עברו מ"מדע המשפט" ל"יריאליזם משפטי" הרואה במשפט כלי חשוב לפיתרון סכסוכים חברתיים רבים ולקידום שוויון חברתי. גישה זו תמכה בניסיון פרקטי-קליניקות משפטיות- המוביל לתיאוריה במקום חינוך טכני בלבד. גישה אשר מלמדת כי המשפט משרת צרכים חברתיים ועל כן עליו להיות גמיש כך שיהיה ביכולתו לענות על צרכים אלה ולקדם מטרות חברתיות נוספות.¹¹

עם שילוב בין שתי גישות אלה, נהיה המשפט בד בבד תיאורטי יותר ומעשי יותר¹² כי התפתחו לימודים בין תחומיים, הדבר אשר העשיר את המשפט בתובנות מת-חומים לא משפטיים ואשר נתן את הכלים להבנת הקשר

החברתי הכולל בו פועל המשפט, כגון: משפט וכלכלה, משפט וחינוך, משפט וחברה, ופילוסופיה של המשפט. התפתחות זו הובילה לעלייתו של החינוך המשפטי כחינוך מתקדם וכשיטת הוראה חדשה. חינוך הסטודנטים לא-תיקה, לאחריות ציבורית ומחויבות חברתית. התפתחות לימודים בינתחומיים מעידה על זה שאין המשפט יכול לעמוד לבדו בכדי להצליח בשינוי ועל כן יש להתחיל לשלב את המשפט בחינוך כבר מהגיל הצעיר. לא פלא שבארצות הברית יש בתי ספר למשפטים ולא פקולטות או חוגים למשפטים.

בישראל¹³, מחקרים רבים הראו כי מטרת החינוך המשפטי הוא השכלת עורך הדין ולא פיתוח אופיו ואישיותו, וטי-פוח התבגרותו הנפשית והמנטאלית למרות הטענה הר-ווחת כי עד שנות ה-90 התמקד החינוך המשפטי בהכשרת עורכי הדין. ועל כן החלו, אנשי המשפט אשר שהו בארצות הברית, לפעול למימוש השילוב בין פורמליזם משפטי-ני-תוח דוקטרינרי לריאליזם משפטי- ניתוח ערכי חברתי של המשפט. השינוי היה במעבר מגישת חינוך משפטי דוקטרינרי לחינוך משפטי אינטרדיספלינרי ע"י השימוש

ב-"שיטת הקייס" ו-"השיטה הסוקראטית".¹⁴

"עולם המשפט כמעט של בועות ססגוניות דרכם ניב-טים גוויי החיים" על פי פרקציה¹⁵. כמו בארצות הברית, ולמרות כל הביקורת החריפה בעניין זה הדבר משתקף, בהתפתחות הלימודים הבינתחומיים "משפט ו-..." כמו התפתחותו של החינוך הקליני.

"תחום שני המאפיין את ההוראה בתקופה זו הוא הבין-תחומיות. התפיסה היא שאי אפשר להסתפק עוד בלימוד המשפט מתוכו, כלומר הכרת ההסדרים המשפטיים הקיימים. כדי להבין היטב את המשפט יש להכיר בכך שהמשפט הוא תופעה חברתית. יש לברר מהי השפעה של המשפט על נורמות חברתיות ועל התנהגות אנושית, יש לבחון כיצד נוצרות הנורמות, ויש לבחון האם הנורמות הללו ראויות. מכאן ההגברה של שילוב תחומי ידע אחרים בלימודי המשפט. בעיקר ממדעי החברה וממדעי הרוח".¹⁶

7. James Willard Hurst, The Growth OF American Law: The Law Makers 257-285 (2007) (1950)

8. Harry Thomas Edwards: Judge of the United States Court of Appeals for the District of Columbia Circuit.

9. קריסטופר קולומבוס לנגדל מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת הרווארד.

10. Karl Llewellyn, "A Realistic Jurisprudence – The Next Step," 30 Colum. L. Rev. 431 39 (1930);

Jerome N. Frank, "A Plea for Lawyer Schools," 56 Yale L.J. 1303 (1947).

11. סטיבין ווינר "קליניקה משפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני המשפט כה(2) 369 (2001).

12. R. Stevens Law School: Legal Education in America from the 1850s to the 1980s (University of North Carolina, 1983) 271-279.

13. יעל עפרון "לאן פניו של החינוך המשפטי בישראל?" עלי משפט ט 45 (2010).

14. J.T. Dillon, "Paper Chase and the Socratic Method of Teaching Law" Journal of Legal Education (1980).

15. א' פרקציה "בועות המשפט" משפטים כ(9) (1990).

16. מדינה, (2010) 1900&in=1858 (law.huji.ac.il/bogrim.aspx?cat=1900&in=1858).

ענייני ציבור, אדם וסביבה וכלכלה. שלישית- מעל גיל 16 אשר ילמדו חשיבה ביקורתית, קבלת החלטות וחשיבה רפלקטיבית.

הדבר דומה בישראל. אחת ההמלצות המרכזיות של המחקרים שנערכו בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים ועסקו בחינוך לאזרחות בישראל היא שיש צורך בשילוב חשיבה ביקורתית הן בתכנית הלימודים והן בדרכי הוראתה. אופיו הרצוי של החינוך לאזרחות הוא להיות, בבסיס, מעוגן בדיסציפלינה מחקרית מוגדרת, כגון משפטים.²⁰

חינוך כדון

חינוך כדון דורש הסטת מוקדי הכוח מן המרכז אל השוליים של שיטת החינוך, ז"א לעבור מדרך מרכזית לאחרת ביזורית בה שמים הדגש והחשיבות על איך לחנך את הילדים ואיך לעצב אישיותם ע"י שימוש נרחב בחקיקה אשר תעזור בהגדרת ההתאמה בין סמכות לאזרחות, במקום לנטוש את מערכת החינוך לכללי השוק לבדם. מערכת מרכזית הצליחה לחזק את שליטתנו בחינוך הילד, אולם גרמה לאיבוד ההשפעה.²¹

המחוקק הישראלי נמצא במצב סובלני כלפי אזרחיו, נותן מקום לזכויותיו של התלמיד. כך לכאורה עולה מחוק זכויות התלמיד, תשס"א. בסעיף 1 שבו, מכריז החוק כי בין מטרותיו שמירה על כבוד התלמיד, עובד ההוראה וצוות המוסד החינוכי ומעודד יצירת אקלים של כבוד הדדי בקהילת מוסד החינוך.

הזכות לחינוך היא זכות אזרחית פוליטית, חברתית וקבוצתית.²² זכות לחינוך כוללת בתוכה הזכות לקבל חינוך, שוויון בחינוך והזכות להשפיע על תוכני החינוך. הזכות הוכרה כאחת מזכויותיו הבסיסיות של האדם. הזכות מעוגנת בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם מ-1948, אשר קובעת בסעיף 26 כי לכל אדם עומדת הזכות לחינוך, וכי החינוך יינתן חנם לפחות בשלבים הראשונים והיסודיים. האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות משנת 1966, שאותה אשררה מדינת

השנייה המהותי בחינוך, הואץ בהשראת גישתו המדעית משפטית של לנגדל, "גישת הקייס", כאשר שופטים, פרקטיקאים וסגורים להשתלב באקדמיה ובהוראה המשפטית מתוך אימונה כי חינוך משפטי משרת את האג'נדה החברתית. חינוך מסוג זה אינו חינוך מקצועי בלבד, אלא שהוא מהווה קוד התנהגותי ממעלה ראשונה. קוד התנהגותי זה נחקר לאחרונה כאמצעי חינוך לילדים בבתי הספר, לא רק בגלל הפוטנציאל הגלום בו להקניית מיומנות קוגניטיבית לתלמידים, אלא בשל הסוציאליזציה הדומיננטית הטמונה בו. לעומת גישתו הריאליסטית של לנגדל, אשר התייחס למשפט כמדע, ולספרייה כמקור הידע של עורך הדין לע-תיד, הרי הריאליסטים בארה"ב התעמתו עמו וסברו כי יש חשיבות גם לאלמנטים הפסיכולוגיים, הקהילתיים והחברתיים.

כיום הסטודנטים מגלים מעורבות גם באמצעות הקליניקות המשפטיות ובפרויקטים לתועלת החברה, כפי שמיצינת רימלט.¹⁷

חינוך משפטי באמצעות לימודי אזרחות

בישראל ובעוד כמה מדינות בעולם¹⁸ נעשו מחקרים על שילוב משפט בחינוך לאזרחות. לימוד לאזרחות כולל שלושה מרכיבים: פוליטי, חברתי ואזרחי כאשר הפן האזרחי מתבטא: בחופש הפרט, חופש המחשבה והדיבור, חופש האמונה, הזכות לבעלות על רכוש והזכות למשפט צודק כאשר פנים אלו של האזרחות הוא "מדע המשפט".

בגרמניה¹⁹, למשל, תוצאת המחקר הייתה כי החינוך לאזרחות מוטל על בתי הספר כמטלה כוללת, ואין הוא עומד לבדו, חינוך לאזרחות הנו, בין היתר, שילוב של "מדע המשפט" כאשר הרציונל הוא רכישת ביטחון עצמי; מודעות לחובות ולזכויות; קידום התפתחות חברתית ותרבותית; התנהגות אחראית; מעורבות פעילה בחיי החברה; יעילות ע"י ידע ומיומנות והפעלת חשיבה מעמיקה ורפלקטיבית. ההצעה הייתה כי שילוב המשפט יהיה בשלוש קבוצות: אחת- גיל 5-11 ובה ילמדו הנושאים: חופש הבחירה, זכויות ילדים, השפעת חוקים ותקנות ושמירה על רכוש. שניה- גיל 11-16 ובה ילמדו: פשע ומשמעותו, זכויות אדם, שונות חברתית, הגנה על בעלי חיים, בחירות והצבעות,

17. ניה רימלט "החינוך המשפטי" עיוני משפט כ"ד 1, ספטמבר 2000, עמ' 130-81.

18. דוד מצר ונאוה ריון " החינוך לאזרחות בתוכנית לימודים בחמש מדינות נבחרות" (מחקר עבור משרד החינוך והתרבות 2009).

19. Advisory Group on Education and Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools (1998). Education for citizenship and the teaching of democracy in schools (Crick Report). London, QCA.

20. דן אבנון " מחקר ומדיניות בהוראת אזרחות במערכת החינוך העל-יסודית בישראל" (מחקר עבור משרד החינוך והתרבות 2013).

21. דן גבתון "חינוך כדון: הביטים משפטיים ומשמעויות משפטיות" לקראת מהפכה חינוכית (2006).

22. M. Nowak, The Right to Education Economic, Social and Cultural Rights (Dordrecht, E. Asbjorn et al. eds., 1995)

ואחריות, רצון לעזור ושאיפה לצדק חברתי.

מערכת שיפוטית וחינוך

התערבות בית המשפט והפסיקה במערכת החינוך הביאה לצמיחת חובות זהירות חמורות למיגור תופעות שליליות, להבטחת שלומו, ביטחונו וזכותו של כל ילד ושל כל מבוגר לשמירה על גופו, על בריאותו הנפשית ועל רכשו. גרמה לצמצום האלימות בקרב הילדים ובני הנוער במוסדות החינוך ומחוצה להם. התערבות זו גרמה לחיזוק סמכותה של מערכת החינוך כגורם מחנך לצדק ולערכים ולשמירת החוק בהתמודדות והתייחסות לאירועים חריגים.

התערבות הפסיקה בחינוך נתנה את הדעת לשימוש באמצעי מיגון ואמצעי זהירות במטרה לשפר את מערכת החינוך והעמקת התקשורת עם התלמידים. אמצעים אלה עשויים להיות אמצעי הרתעה וענישה ברמת הכלל כמו ברמת הפרט. בעלות משקל משמעותי בחייו של מתבגר הקשור עם סביבתו החברתית, הדבר אשר יכול לשרד מסר חד משמעי, ברור ומרתיע כדי כך שבעתיד לא יהיה עוד צורך להשתמש בו.

הפסיקה הביאה להדגשת אנושיותו של הילד. הביא לתוכניות תיקון, מניעה ותוכניות חינוך מתאימות, המתחשבות במאפייניו של הילד ואשר מטרתן להנחיל לו את היכולת להבחין בין טוב לרע בין ידיעת הטוב לבין עשייתו. הפסיקה עשתה את האיזון בין זכויות התלמיד לבין זכויות אזרח ואדם אחרות, אשר הם לא פחות חשובות, לא פחות חוקתיות באותה סביבה בה שרוי התלמיד. הפסיקה גרמה לאיזון בין זכויות התלמיד לבין חובותיו ולשינוי תפיסת הציבור בעניין החלשת כוחה של מערכת החינוך כשהיא נאלצת להתמודד עם הבעיות.

בית המשפט נתן את "האור הירוק" למערכת החינוך לנקוט באמצעי ענישה חינוכיים הרתעתיים²⁶ והולמים²⁷ נגד כל התנהגות אלימה, פזיזה ואינה הולמת את מעמדה של מערכת החינוך ואת מעמדו של תלמיד במערכת זו. בית המשפט גרם לשינוי אקלים התייחסות החברתית הסלחנית שאינה מדרבנת לשינוי אלא להעצמת התופעות השליליות. נדרש ממערכת החינוך להתוות ולהטמיע הוראות התנהגותיות בקרב אוכלוסיית התלמידים מתוך אימונה כי היחס ביניהם, בין מערכת החינוך לבין התלמידים, כמו

ישראל בשנת 1991, מצהירה בסעיף 13 שהחינוך מיועד לפיתוח המלא של אישיות האדם ותחושת כבודו ולחיזוק כיבוד זכויות האדם וחירויות היסוד, וקובעת כי חינוך היסוד יהיה חובה וזמין לכול חינוך. הזכות לחינוך מעוגנת גם בסעיפים 28 ו-29 לאמנה בדבר זכויות הילד משנת 1989, שאושרה אף היא על-ידי ישראל בשנת 1991. הזכות מעוגנת גם בחוקות: בלגיה (סעיף 24), בחוקת דרום-אפריקה (סעיף 29), בחוקת ספרד (סעיף 27) ובחוקת אירלנד (סעיף 42). חוקת גרמניה וחוקותיהן של מרבית מדינות ארצות-הברית קובעות את אחריותה של המדינה למתן חינוך לאזרחיה.

לא פעם הכיר המשפט בזכויות שלא באו בשום הוראה משפטית והתגבשו לזכויות מוכרות בדין. דברים שבמנהג ובצדק הטבעי, חסרי דמות ובלתי גזורים זוכים לדרגה של זכות. זוהי התפתחות משפטית של החינוך לצדם של פעולות החקיקה.²³

חינוך משפטי בא לעשות את הקורלציה בין הנורמות המשפטיות לבין צורכי החיים אשר נועדו להסדיר תחומי חיים שונים. הצטיידות בחינוך משפטי ויישום הוראותיו בחיי היום יום יביא לצמיחת אנשים מושכלים, מוכשרים ומוצלחים באיכות הולמת.

חינוך כדן יגרום להגשמת ערכים, יגרום לחינוך נקי יותר ויגרום למיסוד החינוך עם מנגנון פיקוח ושליטה. יכיר בעיקרון השוויון ויגרום לקידום חינוך המפגיש בין חלקי החברה ואשר יאפשר לצאצאיה מעורבות חברתית לא כפויה, "אינטגרציה מלאה בחברה". מטרת החינוך כדן היא ליצור דורות עם אישיות מפותחת, עם יצירתיות וכישרונות. ליצור דורות אוהבי אדם, עם וארץ. חינוך היחיד לכבד את זכויותיו ואלה של האחרים, את לשונו, משפחתו ואת זהותו התרבותית ואת השקפותיו של הזולת. חינוך לשלום וסובלנות, לערכים ושמירת חוק.²⁴

חינוך כדן פועל לקירוב האוכלוסייה לשלטון החוק ואכיפתו והתפשטות הסדר בחברה. יביא לעולם דורות של אנשים בעלי יכולות שיפוט וביקורת לכללי המשפט הפנימיים שלהם עצמם, עם רצון לבסס ידע בתחומי הדעת והמדע, מטופחים על פי דרכם- "חנך לנער, על-פי דרכו-- גם כן-זקין, לא-יסור ממנה"²⁵. יביא למחשבה עצמית, מעורבות חברתית, נכונות לעבוד מתוך מסירות

23. בג"ץ 29/62 כהן נ. שר הביטחון, פ"ד טו 1023 (1962).

24. דוח דוברת.

25. משלי כ"ב ו'.

26. ת"א 1294/97 (י-ם) ולעס נ' סמואל ואח', (פורסם בנבו, 16/5/05); ת"א (ת"א) 2271/04 עיבון המנוחה תמיר ברו ז"ל נ' ביתי לי בע"מ ואח', (פורסם בנבו, 7/4/10).

27. ע"א 663/88 שריזיאן נ' אשקלון בע"מ, פ"ד מז(3) 225 (1993).

היחסים בין ההורים לילדיהם ²⁸ loco parentis אין לראות במערכת השיפוטית מעבדה טכנית ללא רוח, שאין לה כל תפקיד חינוכי או כל משימה ערכית ומוש- גית.²⁹ המערכת השיפוטית השלימה את החסר במערכת החינוך. התערבותה גרמה לשינוי של ממש, הפכה את אוירת הלימודים לאווירה נעימה, לגישה פתוחה וחופשית להרחבת האופקים של התלמידים ויישוב דעתם.

המשפט והחינוך

המשפט, כמסדר מערכות של יחסים וכוחות בחברה וכמ- סדר פעולות אנושיות יומיומיות, המתפתח לאורך השנים לצד עיצוב דמות החברה ומתוך ערכיה, והחינוך הם תחו- מים ערכיים המבוססים על תפישת עולם רחבה הנוגעת לכל תחומי החיים. המשפט הכרחי לחינוך בני אדם. חינוך משפטי - Legal Education - לכאורה, הינו יותר מאשר הכשרה מקצועית גרידא. חינוך משפטי במהותו לעצב את אופיו של אדם כדי להביאו לידי שלמות עצמית. החינוך המשפטי בארץ ישראל, מאז התקופה המנדטורית, כמו חינוך משפטי במקומות אחרים בעולם, שימש, בין השאר, להשגת מטרות כגון לגיטימציה ושימור הסטאטוס הפוליטי והחברתי. הוראת המשפט לא נעשתה רק בשל שיקולים מעשיים בלבד, אלא גם משום שנתפסה כשי- טה להכשרה תרבותית וכאמצעי לעצב מחדש את פרחי החברה.

" שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך, והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך ודע כי על כל אלה יביאך אלוהים למשפט".³⁰

אין הכוונה היא כי לימודי משפטים הם עונש, אלא שה- כוונה היא כי לימודי משפטים באו בכדי "לרפי ידיים ולרפי שכל".³¹ בכדי להסתדר בתוך הקיים והשתלב לתוך ההווה יש להכיר את המציאות הקיימת יחד עם הכרת ההיסטוריה והפילוסופיה המשפטית.³² כל איש משכיל, צריך לדעת מניין הוא בא, ולאן הוא הולך, מה מטרתו וכיצד הוא עושה את דרכו וייעודו. ידיעה זו תתקיים ברגע שהחינוך המשפטי יתפשט ויגיע לכל האוכ- לوسیיה והחברה. ידע למושגי משפט כגון: צדק, יושר ומו- סר חברתי, אשר עברו אלינו מדורות קודמים, כיצד נוצרו

וכיצד התפתחו, ידיעה להיסטוריה משפטית של עמים אחרים יש בהם לשפוך אור על התהוות האישיות החב- רתית והמחשבתית של הפרט. חינוך משפטי הוא השכלה גם עיונית וגם מעשית.

המשפט הינו מאגר של זכויות משפטיות הן ברמה המק- צועית והן ברמה המוסרית. למשפט בכלל, ולעניין החינוך בפרט, תפקידים רבים: הם מנגנון לפתרון סכסוכים, אמ- צעי לשמירת סדר ועשיית שינוי חברתי, המתיימר בסופו של דבר לשקף, במידה של צדק, תוצאות צודקות.³³

המשפט משפיע בין במישרין ובין בעקיפין על תפיסתו של האחר בעניין האחריות האישית. מאז קום המדינה נתפס המשפט כאמצעי לשינוי חברתי, תרבותי ומקצועי, ראה לדוגמא את התוכנית U.S.-Israel Civil Liberties Fellowship משנת 1948 ואשר מטרתה הייתה להביא לשינוי חברתי באמצעים משפטיים.

החינוך המשפטי מילא מאז ומתמיד תפקיד מרכזי בעיצוב ערכי התנהגותי. בתוך החינוך המשפטי בולט הקשר שבין לימודי האתיקה לפרקטיקה היומיומית. ביישום תורות מוסר רלוונטיות ובהתייחסות למשמעות הנורמטיבית ולהשלכות החברתיות של כללי ההתנהגות. חינוך משפטי הוא מכשיר אלגנטי ותרבותי לפתרון וסיום סכסוכים.

משפט, חינוך אחריות ומעורבות חברתית

כפי שהוזכר לעיל לידיעת משפטים יש כמה מטרות וכמה תפקידים. תפקיד נוסף שניתן למנותו בחינוך משפטי, הוא מידת האחריות לתוצר הסופי. האחריות על תהליך עיצוב הדמות האישית של האדם, אופיו ותפיסתו האתית. בחי- נוך משפטי אין יותר להפריד בין המשפט כערכים וזכויות לבין הזהות החדשה הנוצרת.³⁴

חינוך משפטי אינו שייך לעורכי הדין בלבד. הוא האמצעי לעיצוב היחסים החברתיים בין היחידים ועיצוב הקיום האנושי. אחד הקונספטים אשר חינוך משפטי ביכולתו לקדם הוא " כינון עצמי דילוגי" אשר מטרתו הכרה בער- כים שונים אשר מרכיבים זהויותיהם של בני אדם.³⁵ חשיבה תרבותית היא מושג פילוסופי חשוב אשר מופנ- מת לתודעה האישית דרך סביבת חייו של האדם. דיאלוג אמיתי אשר מטרתו השגת דעת ותובנה, מסתיים תמיד

28. ת"א 44987/05 קרן נ' משרד החינוך והתרבות - יו"ץ משפטי, (פורסם בנבו, 11/1/13).

29. יהושע גרוס, " בית המשפט ואקדמיה", בית הספר למשפטים המסלול האקדמי של המכללה למנהל 42.

30. קהלת יא, ט.

31. דברי השופט חיים כהן בטקס פתיחת שנת הלימודים למשפטים.

32. י' אנגלנד "הרהורים על הפקולטה למשפטים" משפטים יב 217 (1982).

33. נטע זיו, " מה בין עריכת דין, צדק חברתי ולימודי משפטים?" עלי משפט א 253 (2000-2001).

34. נטע זיו, "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הויקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה", עיוני המשפט כה(2) 385 (2001-2002).

35. מנחם מאוטנר, " מעבר לסובלנות ולפולריזם: הפקולטה למשפטים כמוסד רב תרבותי", עיוני המשפט כה(2) 253 (2001-2002).

עם העשרה הדדית הגורמת לשינוי בזהותו ובחיו של האחר על אף שלא מגיעים להסכמה עמדתו של מי היא הצודקת.³⁶

בחינוך משפטי יש גיבוש והנחלה של המחויבות החברתית הציבורית. המחויבות לעשיית השינוי ע"י שימוש נכון בידע המשפטי ובמשאבים אשר מעניק לנו המשפט, כיחיד וכקולקטיב. יש להדגיש כי חינוך משפטי יוכל להשפיע וליוצר מחויבות ומעורבות חברתית בעת שמעבירים אותו בקרב אוכלוסיית הצעירים יותר כי חינוך כזה בגיל התפתחותי יכול ולא יצליח לשנות את תפיסת עולמם והשקפתם הערכית על אף שעקרונות אתיים אינם מקובעים מילדות. חינוך משפטי בגיל מוקדמת יעזור לשינוי בדרכי התמודדות ובאסטרטגיות מחשבתיות, ילמד את ההבדל בין ה-"ראוי" לבין ה-"המצוי", בין האידיאל הטהור לבין חיי השטח והיכרות מערכת החיים הלאומיים אשר נמצאים בתנודה וזרימה מתמדת.³⁷

חינוך משפטי בימינו אלה יכול לכלול גישות שונות: פרו-זיטיביסטיות, מתודולוגיות, ריאליסטיות, ביקורתיות, חברתיות וכלכליות. שימוש בגישות אלה יגביר את היכולת לחשוב כמו "משפטן": לכל בעיה, ולא דווקא בעיה משפטית, יש שני צדדים; יכולת ניתוח בצורה אנליטית כל סוגיה וסוגיה, ולא דווקא משפטית, ללא כל צורך בהכרעה מחייבת אשר משמעו אי מחויבות עצמית לתוצאה הצודקת יותר אשר מהכרעה ערכית מוסרית.

בנוסף למידע האובייקטיבי חינוך משפטי מקנה ערכים מהותיים או אידיאולוגיים אשר מכוננים את הזהות ומגדירים את המהות, הדבר אשר יגרום לשינוי האדם עצמו. חינוך משפטי המקדם ערכים ומחויבות במעורבות חברתית הינו חינוך ערכי לכל דבר אשר יגרום לפיתוח הפלורליזם החינוכי משפטי בעת חשיפה לדעות שונות, ערכים שונים ותפיסות שונות.

חינוך משפטי הוא כלי חשוב ונדרש לחשיפת החומרים מהם עשויים החיים, זכויות אדם וערכי יסוד, אמצעי להבנת והפנמת החשיבות של זכויות אדם והצורך בהגנה עליהם. מאפשר השתלבות בנוף אזרחי חברתי מוחץ לא-קדמיה ליצירת מודלים חדשים ושונים של ארגון זכויות למען מטרות ציבוריות, ומאפשר יצירתיות מחשבתיות לחילול שינוי מהותי. המשפט אינו רק "שירות" אלא

³⁸ "שליחות" המקפלת בחובה מעורבות ואחריות חברתית.

הטרונגויות: משפטים וחינוך, דרך או מטרה

מה שמייחד חינוך משפטי הוא השליטה במערכת התרבותית, כך שתהליך קבלת ההחלטות מבוסס במידה רבה על ידע משפטי ולא משפטי הקוה מתחומים אחרים, ועל התבונה המעשית. שילוב כזה יכול להביא להעשרה אישית חברתית וליצירת הכרעות נורמטיביות חלוקתיות בתחום הציבורי כמו בתחום הפרטי אישי.

במהלך השנים השתנו התפיסות החברתיות אשר קשורות לתחום החינוך, כזאת היא גם הדאגה לחינוך ילדינו אשר מהווה חלק משינוי הערכים החברתי וסדר העדיפויות בחיינו, החינוך אינו תופס יותר את מקומו הראוי בדיון הציבורי חברתי. ועל כן בא עיגון נושאים רבים הנוגעים לזכויות ילדים ולחינוך ע"י נורמות משפטיות מחייבות. בכך הגיע נושא החינוך וההגנה על הילד למרכז הפעולה השיפוטית בה הנהיג המשפט את עניין זכויות הילדים, ועשה ממנו עקרון מנחה, לצידו של עקרון טובת הילד, ובתחומים מסוימים, הכיר המשפט, באופן לא מלא, בזכותם של ילדים להביע דעתם בעניינים הנוגעים אליהם ובזכותם כי יכבדו את רצונם בהתאם לגילם ולכישוריהם המתפתחים.

המשפט עוסק בעשיית סדר חינוכי כאשר החקיקה החלה להגן על זכויות הילדים והבטחת קיומם. הדבר נעשה ע"י חקיקה עונשת וחקיקה אזרחית בנוסף לזכותם לחינוך ראוי, לא מדובר על חינוך ללמוד בבית הספר בלבד אלא כחינוך חברתי, חינוך לערכים ומוסר. הפסיקה הכירה בזכות לחינוך זכות-יסוד מאחר והחינוך משמש מכשיר חברתי חשוב המהווה "יסוד הכרחי למימוש העצמי של כל אדם".³⁹

בנוסף להקניית ידע ומיומנויות הלמידה, המטרה של החינוך המשפטי היא לקשר בין הילד לבין תהליך החיים, ללמד אותו איך להבין בצורה נכונה את המציאות ולתת לו כלים להתמודד עימה, ללמד אותו על החברה שבה הוא חי ואיך עליו להתייחס אליה, לחנך אותו להיות אדם טוב, אזרח מועיל יותר ובקיצור להיות בן אדם.

ללא תרומת הסיבה החברתית והחינוכית את חלקה בהבנה ואמון אין די בפעילותו של המשפט בכדי למגר

36. Hans-Georg Gadamer Truth and Method (Joel Weinsheimer & Donald G. Marshall, 2nd rev. ed., New York, (1993)

37. אהרון ברק, "את המשפט של העם יש ללמוד באספקלריה החיים הלאומיים שלו", עלי המשפט ג 377, (2004-2003).

38. Karen L. Loewy, "Lawyering for Social Change," 27 Fordham Urb. L.J. 1869 91

39. בג"ץ 1554/95 עמותת "שורחי גיל"ת" באמצעות מנהלת התוכנית, נברת שלומית נ שר החינוך, התרבות והספורט, פ"ד (3) 2 (1996).

תופעות שליליות ופסולות מחברתנו. אין די בחקיקה ובפסיקה בלבד בכדי להביא לשינוי דפוסי חשיבה והתנהגות. שינוי בתפיסה החינוכית בשאיפה לחינוך למופת ייווצר אך ורק בחברה המחנכת את צאצאי הדורות לבסיס ערכי משותף, בסיס חינוך לערכי כבוד האדם ואהבת האדם, יחס שוויוני ודאגה לזולת. רק שיתוף פעולה בין משפט, חינוך, תרבות, חברה וציבור תביא ליישום הערכים הנייל בכדי שנוכל לחיות בחברה בריאה, בטוחה ושלמה.

בלא העבודה החינוכית והחברתית המבוססת על שיתוף פעולה עם המשפט לא נוכל להתמודד באופן אמיתי עם התופעות החברתיות הפסולות הנוגסות בנו ומאיימות על קיומנו כחברה אחת. רק פעילות משפטית, חברתית, חינוכית והתרבותית, יש בכוחה לצמצם את הפתולוגיה לפני שתגיע לבית המשפט בשלב קשה למרפא משום שהטיפול המניעתי האינדיבידואלי והקיבוצי לא בא בזמן.

חינוך לערכים המבוסס על שילוב של פיתוח הפרט והאדם כאינדיבידואל אך גם כחלק מחברה יתחיל בלימוד המ-שפט לצאצאים שלנו, ובנטיעת האהבה לאמונות לספרות ולידע בילדינו באמצעות הרגש. צאצאים של היום הם לא מה שהיו פעם. הדור החדש הינו שונה ומיוחד. חינוך אמיתי ונכון יכול למצות את הפוטנציאל שטמון בהם. ועל כן דורשים בית ספר שאינו רק "בית חרושת לציונים".

"הזכות לקבל חינוך, ולו במובן הבסיסי והמצומצם, מוגנת על ידי חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ערך כבוד האדם מוגדר בהתאם לערכיה של החברה ותפיסותיה ונראה ברור ומובן שהזכות לחינוך תיתפס על ידי הפרטים בהזכות מהותית, חשובה ביותר, הנגזרת מערך כבוד האדם בישראל תחושת הכבוד הבסיסית של האדם אינה תלויה רק בסיפוק צרכיו הגופניים, ולעיתים תלויה אף יותר בסיפוק צרכיו הרוחניים."⁴⁰

בכדי לפעול לקידום החינוך ושיפורו יש לפעול לשנות מן היסוד את כללי המשחק והדרכים אשר נהוגים עד היום הזה. יש לפעול בכדי להפוך את מניע הציונים והתעודות למניע השכלתי תרבותי. יש לדאוג להפוך את בית הספר למקום שרוצים להיות בו ולא מקום אשר חייבים להיות בו. יש לדאוג, בנוסף לרצון ללמוד וללמד, להעביר חינוך מוסרי ערכי אשר מפתח את המחשבה הביקורתית ומעורר אחריות חברתית.⁴¹

מערכת החינוך עברה הרבה רפורמות ומהפכות בעבר, החל מחוק חינוך חובה אשר נחקק בימי הראשונים של המדינה ועד לחוק חינוך ממלכתי ומתן חינוך חנים לכל יחיד במדינה. המהפכה האמיתית והרפורמה הנכונה אשר תגרום לשינוי מהותי במערכת החינוך, רפורמה אשר תביא לשינוי באישיות, לסדר במחשבות הצעירים, שינוי בסדרי עדיפויות, סדר בהתנהגותם, ותוצאות משביעות רצון היא רפורמה מבוססת חוק, אשר תעביר חינוך משפטי, חינוך כדן אשר יביא את הצדק החברתי במדינה דמוקרטית.

"**החינוך הוא הדרך. האדם הוא המטרה.**"⁴² ועל כן, אין דרך יותר טובה משימוש במשפט בכדי לחנך את דור הע-תיד.

סיכום

המשפט מתייחס לערכים בעת פעולתו לפתרון סכסוכים ובהגנה על אינטרסים פרטיים, כוחו של המשפט הוא התאמה בינו לבין חינוך לערכים ולאחריות חברתית ומ-קצועית וקידושו למימוש שיקול הדעת העצמאי והמורכב ממקרה למקרה.

המטרה הסופית היא לחנך את התלמיד כיצד להיות בן אדם על פי האמרה: "דרך ארץ קדמה לתורה". על מער-כת החינוך בכל רבדיה מוטלת האחריות לחינוך לערכים, לדעת לכבד את האחר ואת השונה, להבין התנהגות תר-בותית בכל מקום, ולאו דווקא חינוך דידיקטי. שילוב בין המשפט, האתיקה, החברה, הפדגוגיה והאינטלקטואליות, יש בכוחו להביא להצלחתו ולעלייתו של החינוך.

הזכות לחינוך הוכרה בפסיקה כזכות יסוד, וחירותו של אדם כוללת בתוכה גם את הזכות לקבל חינוך נאות בה-תאם להשקפת עולמו. לפרט זכות קנויה ובסיסית לקיים אוטונומיה אישית בהתאם לאמונתו. משנלחקה זכות זו מן הפרט, נלקח אף כבודו ממנו.

יש לפעול לשיפור החינוך לערכים, דמוקרטיה ולסובלנות, מתוך אמונה שחינוך למשפט צריך להתחיל מגיל צעיר, יש להתחיל ללמד משפטים החל מכיתות בתי ספר יסודי וכלה בתיכונים וזאת על מנת לחזק את תפיסת המחויבות הערכית והחברתית. יש ללמד את הגיל הצעיר את האח-ריות על דבריו ומעשיו וכן לפעול לשיפור יכולת ההנמקה ויכולת הביטוי שלו.

40. בניין 3752/10 רובינשטיין נ' הכנסת, (פורסם בנבו, 17/9/14).

41. דן ענבר "לקראת מהפכה חינוכית" 2006.

42. אהרן ד. גורדון: (1856-1922) איש רוח, סופר ופובליציסט בארץ ישראל, מאבותיה הרעיוניים של תנועת העבודה.

אם החינוך המשפטי הצליח לשנות מדפוסי התנהגות של סטודנטים בפקולטות למשפטים ברחבי העולם, אז קל וחומר כי נצליח להטמיע ערכים והתנהגות ראויה בחינוך כזה עם ילדינו וצאצאינו.

"בלי חוק ובלי חינוך אין חברה" (פרופ' שמואל שילה)

יש לחבר את הלומדים למציאות היומיומית. יש לפתח מודעות ומעורבות אזרחית אצל התלמיד והסטודנט תוך שימוש במשפט ובכללים הסובבים אותו תוך כדי חשיבה עליו, לראות דרך עיניו, שילוב המשפט במציאות שלו. באמצעות כללי המשפט, הסמויים: ערכים ותרבות והג־ לויים: הנמקה ושכנוע נותן המשפט משמעות לחיי החברה היומיומיים.

ולבסוף, חינוך יש לכלול ידע, ערכים והתנהגות. המשפט במעמדו הרם והמשפיע, המכיל הבנות תרבותיות מפותחות, הוא מכשיר חיוני והכרחי במערכת החינוך ועשיית שינוי משמעותי בחברה, אך אינו יכול לממש וליישם נורמות שהוא עומד לבדו.

